

Az érték mint alapvető társadalmi elv

Adorno fentebb említett kritikai elmélete mellett az elsődleges elméleti viszonyítási alap az „érték” és az „absztrakt munka” új, alapvető kritikai elmélete, mely a politikai gazdaságtan marxista kritikájának továbbgondolása, s melynek az utóbbi évtizedben kiemelkedő elmészei Robert Kurz és Moishe Postone. Szövegeiket egy feminista csavarral kívánom dúsítani.

Ezen új értékkritikai megközelítés szerint nem az értéktöbblet maga – vagyis nem a munkának a tőke által való, a jogban szentesített tulajdonviszonyok révén történő s csupán kívülről meghatározott kizsákmányolása – áll a kritika középpontjában. A kritika egy korábbi ponton kezdődik, jelesül az árutermelő rendszer társadalmi jellegével, s ezáltal azzal a különös tevékenységformával, amely az absztrakt munkára jellemző. A munka mint absztrakció a kapitalizmusban jelenik meg először az árutermelés általánossá tételével együtt s ennél fogva nem szabad ontológiai adottságként elgondolnunk. Az általánossá tett árutermelést egy kulcsfontosságú ellentmondás jellemzi: az érték értékesülésének kényszere miatt a kapitalista vállalkozás individuumai roppant mértékben integrálódnak egy hálózatba, miközben paradox módon nem-társas termelésben vesznek részt, mivel a társas viszonyok a piac és a csereviszonyok által valósulnak meg. Mint áruk, a termékek a múltban kifejtett absztrakt munkát, vagyis értéket képviselnek, majd ez a reprezentáció a pénzben jut kifejeződésre, a pénz lévén az egyetemes közvetítő és ezzel egy időben a tőke öncélja. Így az emberek aszociálisnak tűnnek, a társadalom pedig dolgokon keresztül konstituáltnak tűnik fel, mely dolgokat az érték absztrakt mennyisége közvetíti. Az eredmény a társadalom tagjainak elidegenülése, mivel a saját társas jellegük (*sociability*) csak árukon, halott dolgokon keresztül kapcsolódik hozzájuk, ami az ezen társas jelleg teljes kiürüléséhez vezet azon társadalmi forma révén, amely a társas jelleg konkrét, érzéki tartalmainak puszta reprezentációja. Ezt a viszonyt egyelőre kifejezhetjük a fetisizmus fogalmával, ésszerűen kell tartanunk azonban, hogy ez a fogalom még tökéletlen.

Ezzel ellentétben állnak a premodern társadalmak, amelyekben a javak termelése különböző uralmi viszonyok alatt történtek (melyek személyiek voltak, nem pedig az áru-forma által tárgyiasultak). A javak agrikulturnális vagy a különböző mesterségek jegyében történő termelését ezek haszna miatt végezték el. A termelési folyamatot a céhek specifikus törvényei határozták meg, melyek eleve kizárták az absztrakt profit hajszolását. A javak nagyon korlátozott premodern cseréjét nem a modern értelemben vett piacok és versengés viszonyai között vitték végbe. Ezért a történelem ezen pontján még nem lehetett szó egy társadalmi totalitásról, amelyben a pénz és az érték absztrakt öncélokká váltak. Az ezt a periódust követő modernitást az értéktöbblet hajszolása jellemzi, a pénzből még több pénz generálásának kísérlete, viszont nem mint a szubjektív meggazdagodás ügye, hanem mint egy olyan tautologikus rendszer, amelyet az érték önmagához való viszonya határoz meg. Ebben a kontextusban beszél Marx az „automata szubjektumról”. Az emberi szükségletek mellőzhetőkké válnak és a munkaerő maga áruvá alakul át. Ez azt jelenti, hogy az emberi termelőkapacitás külsőleg lesz meghatározva – viszont nem személyi uralom, hanem anonim, vak mechanizmusok értelmében. És csupán ennek okán lettek a modernitásban a termelő tevékenységek az absztrakt munka formájába erőltetve. Végeredményben a kapitalizmus fejlődése világszerte beleégeti az életbe a pénz önmozgásának és az absztrakt munkának billogját, melyek csak a kapitalizmusban bukkantak fel, s történelmietlenül ontológiai elvekké tűnnek. A hagyományos marxizmus csak ezen összefüggésrendszernek részét problematizálja, jelesül az értéktöbblet jogszerű kisajátítását a burzsoázia által, így a középpontba az egyenlőtlen elosztást helyezve, nem pedig az árufetisizmust. A kapitalizmusra vonatkozó kritikái és a posztkapitalista társadalomról alkotott képzetei ennek következtében az egyenlő elosztás céljára vannak korlátozva, amely elosztás még mindig az árutermelés rendszerén belül van. Az ilyen kritikák nem látják azt, hogy a kapitalizmus által okozott szenvedés ennek formális viszonyaiból ered, a magántulajdon pedig csak egy a sok eredmény közül. Ennek megfelelően a munkásmozgalmak marxizmusai korlátozva voltak egy a rendszerben immanens fejlemények és társadalmi haladások sorát legitimáló ideológia által. Ma ez a gondolkodásmód nem megfelelő a kapitalizmus egy megújult kritikája számára, mivel felszívta (s elsajátította) a kapitalista szocializáció minden alapvető elvét, kiváltképp az érték és az absztrakt munka kategóriáit, amelyeket félreértett mint az emberiség transzhisztórikus körülményeit. Ebben a kontextusban egy radikális

értékkritikai álláspont szerint a ténylegesen létező szocializmus múltbéli példái valójában az értéktermelő rendszer államilag-bürokratikus meghatározott felzárkózó modernizáció (*nachholende Modernisierung*) folyamatai a globális Keleten és Délen, amelyek a globális gazdasági folyamatok közvetítése és a termelőerőknek a Nyugattal szemben való fejlesztésének hajszája miatt összeomlásra voltak kárthatva a kapitalista fejlődés poszt-fordista fázisának beköszöntével az 1980-as évek végén. Azóta a Nyugat a társadalmi reformok lebontásának folyamatába kezdett a globalizáció és a válságok égisze alatt.

Az érték-disszociáció mint alapvető társadalmi elv

Úgy látom, hogy az érték és az absztrakt munka fogalmai nem elégségesek önmagunkban a kapitalizmus alapvető formájának, mint egy alapvetően fetisiztikus viszonyulásnak megértéséhez. Meg kell fontolnunk azt a tényt is, hogy a kapitalizmusban felbukkannak olyan reprodukív tevékenységek, amelyeket elsősorban nők végeznek. Ennek megfelelően az érték-disszociáció azt jelenti, hogy a kapitalizmusban benne foglaltatik egy olyan mag, amelyet a női meghatározottságú reprodukív tevékenységek, affektusok, jellemzők és hozzáállásformák (érmesség, érzékiség és női vagy anyai törődés) sora képez, s amely az értéktől és az absztrakt munkától el van határolva (*dissociated*). A női létviszonyok – vagyis a kapitalizmusban a női reprodukív tevékenységek – ennél fogva jellegükben különböznek az absztrakt munkától, és ezért nem lehet őket egy az egyben belegyömöszölni a munka fogalmába. Az ilyen viszonyok a kapitalista társadalom olyan részét képezik, amelyet nem lehet Marx fogalmi eszköztárával megragadni. Ez a rész olyan szükségszerű aspektusa az értéknek, amely egyszersmind rajta kívül létezik és (épp ezért) előfeltétele ennek. Ebben a kontextusban kölcsönzöm Frigga Haug gondolatát az „időmegtakarítás logikájáról” amelyet általában a termelés szférájával asszociálnak, s amit Kurz a „biznisz-adminisztráció felhasználása (*Vernutzung*) logikájának” nevezi, illetve az „időkiadás logikáját” ami a reprodukció területének feleltethető meg. Az érték és a disszociáció ennél fogva dialektikus viszonyban állnak. Az egyik nem vezethető le egyszerűen a másiktól, hanem mindketten egyszerre bomlanak ki egymásból. Ebben az értelemben az érték-disszociáción azt a makro-teoretikus keretrendszert értjük, amelyen belül az érték-forma kategóriái mikro-teoretikusan működnek, s amely ezáltal megengedi, hogy a fetisiztikus társadalmiasulást (*socialization*) a maga teljességében vizsgáljuk, s ne csupán az értéket helyezzük górcső alá. Fel kell hívnunk azonban az olvasó figyelmét arra, hogy az az érzékenység, amely általában tévesen egy közvetlen a priori-ként van számon tartva, ami a reprodukciót, fogyasztást és az ezekkel kapcsolatos tevékenységeket illeti, csakúgy, mint a kielégítendő szükségletek ebben a kontextusban, történetileg az érték-disszociáció háttérének kiteljesedése előtt alakult ki. Ezeket a kategóriákat nem szabad közvetlenként, vagy természetesként félreértenünk, annak ellenére, hogy az evés, ivás és a szeretet nem kizárólag a szimbolizációtól függenek (ahogy azt a vulgáris konstruktivizmusok képzelik). A politikai gazdaságtan kritikájában számunkra elérhető hagyományos kategóriák azonban egy más tekintetben is hiányosnak bizonyulnak. Az érték-disszociáció egy különös szocio-pszichológiai viszonyt is implikál. Bizonyos alulértékelt minőségek (érzékenység, érmesség, hiányosságok a jellem és gondolkodás terén, stb.) a nőiséggel asszociálódnak, és disszociálódnak a férfinemű-modern szubjektumtól. Ezen nemileg specifikus attribútumok jelenléte alapvető jellemzője az árutermelő patriarchátus szimbolikus rendjének. Az ilyen aszimmetrikus nemi viszonyokat véleményem szerint, ami az elméletet illeti, a modernitásra és posztmodernitásra összpontosítva kell vizsgálni. Ez nem azt jelenti, hogy ezen viszonyok története nem nyúlik vissza a premodern időkbe, hanem sokkal inkább azt, hogy az egyetemesítésükkel egy egészen új minőséggel lettek felruházva. A modernitás kezdetén az ilyen nemi viszonyok egyetemesítése azt jelentette, hogy elsősorban a nők lettek felelősek a kevésbé értékesített (szemben a férfias, tőketermelő) reprodukciós területekért, amelyeket nem lehet pénzbelileg képviselni. Vissza kell utasítanunk a kapitalizmusban fennálló nemi viszonyok prekapitalista maradványként való értelmezését. Az általunk ismert kis, nukleáris család például csupán a 18. században bukkant fel, amint a nyilvános- és magán-szféra is a mai értelmük szerint a modernitásban alakultak ki. Ennél fogva amellett érvelek itt, hogy a modernitás kezdete nem egyszerűen a kapitalista árutermelés kibontakozását

jelentette, hanem egy olyan társadalmi dinamika kialakulását is, amely az érték-disszociációs viszonyok alapján nyugszik.

Az árutermelő patriarchátus mint civilizációs modell

Frigga Haugot követve feltételezem, hogy az árutermelő patriarchátust civilizációs modellként kell tekinteni, viszont szeretném módosítani javaslatait az érték-disszociáció elméletének fényében. Köztudott, hogy az árutermelő patriarchátust a következő feltevések jellemzik: a politika és a gazdaságtan a férfiassággal asszociálódik; a férfinemű szexualitást például általában úgy írjuk le, mint individualizált, agresszív vagy erőszakos, míg a nők gyakran pusztá testekként vannak feltüntetve. A férfira ennél fogva úgy tekintünk, mint emberire, az intellektus hordozójára és testét transzcendálóra, míg a nők egy non-humán státusra vannak redukálva: a testre. A háborúnak férfias konnotációja van, míg a nőket általában békésnek, passzívnak, akarattól és szellemtől mentesnek látjuk. A férfiaknak becsületre, bátorságra és halhatatlanságot jelentő tettekre kell törekedniük. A férfiakra, mint hősökre gondolunk, akik képesek dicső tettekre, ami megköveteli tőlük, hogy produktív módon igázzák le a természetet. A férfiak mindenkor másokkal versengenek. A nők eközben mind az egyén, mind az emberiség ápolásáért felelősek. Tetteik társadalmi szempontból mégis alulértékeltnek maradnak és az elmélet fejlesztésének folyamatából kifelejtődnek, míg szexualizációjuk a nők férfiakkal szembeni alárendeltségének forrása és biztosítja társadalmi marginalizációjukat.

Ez a felfogás meghatározza a rendnek azon képzetét, amely a modern társadalmakban munkál. Emellett a termelni készség és hajlandóság, valamint a racionális, gazdaságos és hatékony időfelhasználás objektív struktúráiban, viszonyok totalitásaként határozzák meg ezt a civilizációs modellt – mind mechanizmusai és történelme, mind pedig az egyéni ágencia maximáinak szempontjából. Egy provokatív megfogalmazásban azt mondhatnánk, hogy a férfi nemet a kapitalizmus nemének kell tekintenünk, nem szabad azonban elfelednünk, hogy a nemiség ilyen dualista értelmezése a modernitásban uralkodó értelmezés. Az árutermelő civilizációs modell alapját a nők elnyomása és marginalizációja és az ezzel egy időben történő elhanyagolása a természetnek és a társadalmnak (social). Szubjektum és objektum, uralom és alárendeltség, férfi és nő így tipikus dichotómiák, antagonisztikus ellentétek az árutermelő patriarchátuson belül.

[...]

A modern árutermelő patriarchátusban tehát kialakul egy nyilvános szféra, amely több szférát is magában foglal (gazdaság, politika, tudomány, stb.), valamint egy magánszféra. A nők kijelölt helye elsősorban a magánszféra. Ezek a különböző szférák egyrészt relatív autonómiának örvendenek, másrészt kölcsönösen meghatározzák egymást – vagyis dialektikus viszonyban állnak egymással. Fontos ezért, hogy a magánszférát ne értsük félre, mint az érték kisugárzásának párlatát, hanem tekintsük disszociált szférának. Egy olyan szférára van szükség amelybe száműzhetjük az olyan tevékenységeket, mint a gondoskodás és a szeretet, s amely szemben áll az érték logikájával, az időmegtakarítással és ennek moráljával (versengés, profit, teljesítmény). Ez a viszony a nyilvánosság és a magánszféra között megmagyarázza azon férfiszövetségek és -intézmények létét, amelyek egy érzékeny választóvonal miatt, szemben találták magukat mindennel, ami női. Ennek következtében a modern állam és politika alapja, a szabadság, egyenlőség és testvériség elveivel együtt a 18. század óta a férfiszövetségeken nyugszik. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a patriarchátus az ezen disszociációs folyamatban megalkotott szférákban lakozik. Példának okáért a nők valamennyire mindig tevékenyek voltak a felhalmozás szférájában. Mindazonáltal a disszociáció itt is nyilvánvalóvá válik, mivel, Angela Merkel és mások sikerei ellenére a nők szerepe a nyilvános szférában általában alulértékelt, és a nők túlnyomórészt elesnek a felfele irányuló mobilitástól. Mindez azt mutatja, hogy az érték-disszociáció egy mindent átható formális társadalmi elv, amely egy ennek megfelelően magas absztrakciós szinten helyezkedik el, és amelyet nem lehet mechanikusan különböző szférák szerint elválasztani. Ez azt jelenti, hogy az érték-disszociáció hatásai minden szférát áthatnak, beleértve a nyilvános szféra minden szintjét.